

UOT: 17

<https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1057>

LÜDVIQ FEYERBAXIN ƏXLAQ KONSEPSİYASI

Kamran İsayev

kiçik elmi işçi, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

materialist.isayev@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-8903-2013>

Xülasə. Məqalədə klassik alman fəlsəfəsinin son nümayəndəsi olan Lüdviq Andreas Feyerbaxın antropoloji materialist fəlsəfəsi və əxlaq konsepsiyası haqqında bəhs edilir. Klassik alman fəlsəfəsinin sonu XIX əsrdə başa çatdı. Bu fəlsəfəyə sarsıdıcı zərbəni Feyerbaxın materializmi vurdu. Lüdviq Feyerbax klassik alman fəlsəfəsinin sonuncu nümayəndəsi olmaqla bərabər, həm də ardıcıl materialist və ateist olmuşdur. Onun fəlsəfəsi digər materialist fəlsəfi sistemlərdən fərqli idi. Feyerbaxın fəlsəfəsi elmi, humanist, antropoloji xarakter daşıyırdı. O, fəlsəfi fikir tarixində ilk dəfə olaraq əxlaqı, etikanı dindən ayırırdı. O, bildirirdi ki, əxlaqın dinlə bağlılığı yoxdur. O, dinin genezisini və mahiyyətini dərinlən araşdırmış və onu tənqid etmişdir. Lüdviq Feyerbaxın zənnincə, din dünyəvi din olmalıdır. Bu din Allaha etiqad xarakteri daşımamalı və insanın insana olan məhəbbətini xarakterizə etməlidir.

Məqsəd: klassik alman fəlsəfəsinin son nümayəndəsinin materialist dünyagörüşünün üstünlüklərini və məhdud aspektlərini araşdırmaqdır. Burada əxlaqın dinlə əlaqəsinin olmaması da vurğulanır.

Metodologiya: Məqalədə sistemli və müqayisəli təhlil metodu tətbiq edilmişdir.

Elmi yenilik: Feyerbaxın əxlaq konsepsiyasının araşdırılması nəticəsində əxlaqın yalnız dini xarakterli deyil, həmçinin dünyəvi xarakterli olması da əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: antropoloji materializm, əxlaq, dialektik, genesiz, mahiyyət, din, ateist.

LUDWIG FEUERBACH'S CONCEPT OF MORALITY

Kamran Isayev

Abstract. The article examines the anthropological materialist philosophy and moral concept of Ludwig Feuerbach, the last stage of classical German philosophy. Classical German philosophy come to an end in the 19th century. Feuerbach's materialism dealt a crushing blow to this philosophy. Ludwig Feuerbach was the last to representative classical German philosophy, he was also a materialist and an atheist. His philosophy was materialist and atheistic. For the first time in the history of philosophical thought, he separated morality from religion. He stated that morality is independent of religion. He deeply studied the genesis and essence of religion and analyzed it. According to Ludwig Feuerbach, religion should be a secular religion. This religion should not carry faith in God and should only express a person's love for others.

Purpose: is to examine the advantages and limitations of the materialist worldview of the last genius of classical German philosophy. It also emphasizes the lack of connection between morality and religion.

Methodology: The article employs scientific methods, including comparative analysis and historical analysis.

Scientific novelty: As a result of examining Feuerbach's concept of morality, it is proven that morality is not only religious in nature, but also has a secular nature.

Keywords: anthropological materialism, morality, dialectical, genesis, essence, religion, atheist.

КОНЦЕПЦИЯ ПРАВСТВЕННОСТИ ЛЮДВИГА ФЕЙЕРБАХА

Камран Исаев

Резюме. В статье рассматривается антрополого-материалистическая философия и моральная концепция Людвиг Фейербаха – одного из завершающих представителей классической немецкой философии. Завершение ее развития относится к XIX веку.

Материализм Фейербаха нанес существенный удар по традициям классической немецкой философии. Людвиг Фейербах был последним мыслителем, непосредственно связанным с этой традицией; вместе с тем он выступал как материалист и атеист. Его философия стала одной из первых попыток последовательно отделить мораль и этику от религии. При этом Фейербах утверждал, что исторически мораль была тесно связана с религиозным сознанием. Он глубоко исследовал генезис и сущность религии. Воплотив результаты этих исследований в своей философской системе. По мнению Людвиг Фейербаха, религия должна быть светской по своему содержанию: она не должна основывать нравственность на вере в Бога, а выражать прежде всего любовь человека к ближнему.

Цель исследования заключается в анализе преимуществ и ограничений материалистического мировоззрения последнего этапа классической немецкой философии, а также в выявлении характера связи между моралью и религией в философии Л. Фейербаха.

Методология. В статье применяются общенаучные методы исследования, методы сравнительного и исторического анализа.

Научная новизна. В результате анализа концепции морали Фейербаха обоснована идея о том, что мораль имеет не только религиозную, но и светскую природу.

Ключевые слова: антропологический материализм, мораль, диалектика, генезис, сущность, религия, атеизм

Giriş

Yeni dövr Avropa fəlsəfəsinin inkişafında öz sözünü demiş fəlsəfi cərəyanlardan biri də XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin ortalarına qədər olan mərhələni əhatə edən klassik alman fəlsəfidir. Bu böyük fəlsəfənin nümayəndələri İohann Herder (1744-1803), İmmanuel Kant (1724-1804), İohann Fixte (1762-1814), Fridrix Yozef Şelling (1775-1854), Georg Vilhelm Hegel (1770-1831) və sonuncu nümayəndəsi Lüdviq Andreas Feyerbax olmuşdur. Adı çəkilən filosoflardan Fridrix Yozef Şelling və Georg Vilhelm Hegel obyektiv idealist, İohann Fixte subyektiv idealist, Kant dualist (o, idealizm ilə materializm arasında tərəddüd etmişdir), Lüdviq Andreas Feyerbax materialist olmuşdur. Onun materializmi sensualist xarakter daşıyırdı. Klassik alman fəlsəfəsinin nümayəndəsi olan Lüdviq Feyerbax dinin təhlilini “Fəlsəfənin islahına dair ilkin tezislər”, “Gələcəyin fəlsəfəsinin əsas müddəaları”, “Xristianlığın mahiyyəti”, “Dinin mahiyyətinə dair mühazirələr” və s. əsərlərində vermişdir. Alman mütəfəkkiri F.Engels öz əsərində bildirir ki, “Feyerbaxın fəlsəfi yaradıcılığı dahiyənədir və öz dövrünün materialist ənənələrinin inkişafında böyük rolu olmuşdur” [10, s. 18]. Özünün mənavi inkişaf yolunu nəzərdən keçirərək Feyerbax yazırdı ki, onun ilk fikri Tanrı, ikinci fikri zəka, üçüncü və sonuncu fikri isə insan olmuşdur. Dinin mahiyyəti və mənşəyi problemini də filosof özünün antropoloji fəlsəfəsinin prinsiplərinə uyğun şərh etmişdir. Onun fikrincə, incəsənət, din, elm və fəlsəfə insan mahiyyətinin inkişafı, yaxud təzahürüdür. Dinin predmeti və məzmunu insan, onun mahiyyətidir. Din insanın heyvandan mühüm fərqi ifadə edir: heyvanlarda din yoxdur. Və bu fərq şüurla bağlıdır. Şüur isə subyektin öz növünü və mahiyyətini anlamaq bacarığı ilə əlaqəlidir. İnsan zahiri və daxili olaraq ikili həyat yaşayır: daxili həyat onun növü, nəsli, mahiyyəti ilə bağlıdır. İnsan düşünür, yəni öz-özü ilə danışır. Təfəkkür və söz növün funksiyasıdır və onlar digər fərd olmadan da həyata keçirilə bilər. İnsan eyni zamanda “Mən” və “Sən”dir. Din – insanın özünü öz həqiqi bütövlüyündə dərk etməsidir; bu, bütövlükdə özünədərk vəhdəti, yəni “Mən” və “Sən”in tamamlanmış vəhdəti kimi mövcud olur. Feyerbaxa görə, “dində sonsuz dərk var: insan özünün sonlu deyil, sonsuz mahiyyətini dərk edir” [1, s. 174].

Feyerbaxın əxlaqi görüşləri

Lüdviq Feyerbaxın əxlaqi görüşlərinə görə, insan öz-özünün xoşbəxtliyi üçün məsuliyyətli olmalıdır. Onun fikrincə, insan həm özünü, həm də ətrafdakı insanları xoşbəxt etməlidir. Onun fikrincə, iradə bədən olmadan heç nədir, əksinə, həyatın və bədənin mövcudluğu üçün iradəyə borcluyuq.

Azadlığa cəhd etmək insan təbiətinin spesifikliyidir. Yalnız bu istək həm üzvi, həm də qeyri-üzvi aləmdən fərqlənir. Dini əxlaq çox vaxt insanı qorxu və itaət üzərindən idarə edir. Həqiqi əxlaq isə **azad və şüurlu seçimə** əsaslanmalıdır. Feyerbax “Evdemonizm” əsərində iradə və azadlıq problemlərinə belə aydınlıq gətirir: “iradə azad deyil, lakin o, azad olmaq istəyir. Ancaq azadlıq qeyri-müəyyən,

müərrəd, mahiyyətə sübut olunmamış bir azadlıq kimi başa düşüldükdə, o, azad olmur; bu azadlıq fəvqəltəbii, spekulativ filosoflara aid edilən bir anlayışdır. Lakin azadlıq konkret və hiss edilən azadlıq kimi, yəni iradə azadlığı kimi başa düşüldükdə, iradə özlüyündə azad deyil. Azadlıq – özünü tam müəyyən etmədir; hər hansı arzu, hər hansı hiss, hər hansı meyil azadlığın itirilməsidir. Sevinc, qıcıqlandırıcı hisslər də hər bir canlı varlıqda xoşbəxtliyə can atmanı oyadır; lakin xoşbəxtliyə şüurlu şəkildə yönəlmiş və ona qarşı duran bu mənfi meylə qarşı çıxan bu meyil iradə adlanır. “İradə – azadlıqdır” deyir Hegel. Lakin azadlıq xoşbəxtlikdən yaranan azadlıqdır; bu elə bir azadlıqdır ki, eyni zamanda həyat üçün də, tezliklə özü üçün də, ən əsası isə həyatın bütün ən vacib fəaliyyətləri üçün zərərli. Xoşbəxtlikdən çıxan azadlıq yalnız hissiyyatdan, əzabdan, mənəvi bəlalər və həyatın şərtlərindən azadlıq yaranan deməkdir. Bu azadlıq nə yaxşı, nə də pis kimi hiss olunur; orada azadlıq nə qədər xoşbənzər kimi hiss olunmursa, eyni zamanda bir o qədər xoşbəxtlik kimi də hiss olunmur. Orada xoşbəxtliyə can atma dayanır, orada, ümumiyyətlə, istəmək dayanır, orada insan zəifliyə və axmaqlığa düşür” [7, s. 579].

Feyerbaxa görə, materializm mənəviyyatın mənbəyidir. Maddiyyatın köməyi olmadan iradə heç bir qüvvəyə malik deyil. İradə - xoşbəxtliyə çatmaq deməkdir. Xoşbəxtliyə çatmaq mövcud olmaq və mövcud olana nail olmaq deməkdir [5, s. 267].

Lüdviq Feyerbax etik fikirlərini “Evdemonizm” əsərində əsaslandırmışdır. Ona görə də insan evdemonizm olmadan nə danışa, nə də yaşaya bilər.

Feyerbaxa görə, “xoşbəxtliyə meyil” insan xarakterinin təbii meylidir. İnsan anadan olarkən xoşbəxtlik meyli ilə anadan olur. Ona görə də əxlaqın təməli xoşbəxtlik meyli olmalı, əxlaqi dəyərlər bu meylə uyğunlaşdırılmalıdır. Ancaq insanın xoşbəxtliyə can atmaq meyli həm öz həyatına, həm də başqalarının həyatına zərər yetirməməlidir. Feyerbax “xoşbəxtliyə meyil” probleminə “Evdemonizm”də belə yanaşır: “Xoşbəxtliyə can atma – yaşayan, sevən, mövcud olan və hiss edən hər bir varlığın əsas, ilkin meylidir; oksigen əvəzinə, karbon qazı və azotu, canlı hava əvəzinə isə ölü havanı nəfəs almağa bərabər olan mütləq bir cəfəngiyyətdir” [7, s. 578].

Feyerbaxın ən böyük ideyası “özləşmə”dir. O, dinin özünə yadlaşma faktından, dünyanın ikiqat dini, xəyali dünyaya və real dünyaya çevrilməsindən irəli gəldiyini bildirirdi. Feyerbax “Tanrı” adlandırılan məfhumun əslində, insan təxəyyülünün məhsulu olduğunu, insanın özü olduğunu bildirirdi [10, s. 56]. Lakin insan onu öz daxilindən kənara daşmış və özünə kənardan baxan bir varlığa çevirmişdir. Beləliklə, insan özünü ikiləşdirmişdir. Bununla yanaşı, o həm də özünü özləşdirmişdir. Belə bir Tanrı düşüncəsindən çıxış edən insan özləşmədən yaxa qurtara bilməz.

Feyerbax Hegelin spekulativ fəlsəfəsini öz daxili məqsədlərinə uyğun olaraq sistemləşdirmişdir. Feyerbaxa görə, bu günə qədər fəlsəfi sistem yaratmış filosoflar bir sənətkar kimi çıxış etmişlər. Fəlsəfi sistemlər tarixi adətən bir qalereya, bir təfəkkür muzeyi kimi ifadə etmişlər. Ancaq əfsuslar olsun ki, bu cür sistemlər özəlləşdirilmiş, fikirdəki varlıq başqası üçün varlıq halına gətirilmiş, kortəbii məqsəd əsl məqsədə çevrilmişdir. O, bəşəriyyətin dövrlərini dinlərin müxtəlifliyi ilə təsnif edirdi. Bu onun materialist fəlsəfəsinin metafizikliyi sübutudur [10, s. 26].

Feyerbaxa görə, Hegelin məntiqi xalis teologiyadır. Teologiya olan ilahi varlıq da, məntiq də simvolikdir. Yer üzərindəki hər şey teologiyanın cənnətidir. Hegelin “mütləq ideyası” müərrəd, öz-özünü əks etdirən sonlu ruhdan başqa bir şey deyildir [14, s. 45].

Lüdviq Feyerbaxın dini tənqidi baxışları

Qərb düşüncəsində dinin ifşasının sonrakı dövründə insan fəlsəfənin mərkəzinə çevrildi. İfşanın dinamikliyindən bəhrələnən insanların düşüncəsində həm insan allahlaşdırılır, həm də Allah insaniləşdirilir. Fəlsəfəni dinin ənənələrindən qoparan, ayıran filosof məhz Lüdviq Feyerbax olmuşdur. O, dini baxışlarını “Xristianlığın mahiyyəti” əsərində belə şərh edir: “Xristian öz inancının həqiqətini sübut etmir; bu inanc xristian üçün məhz xristian inancı kimi, yaxud din kimi deyil, ağıl kimi qəbul edilir. Bu halda ağıl mahiyyət etibarilə xristian ağıldır; çünki ağıl üçün yalnız Tanrının özü mövcud deyil, həm də Tanrıdan fərqli olan hər şey – ağılın yaratdığı dünya, ağıl tərəfindən qurulmuş və xristian ağılının baxışına uyğunlaşdırılmış dünya mövcuddur. Beləliklə, ağıl xristian olaraq qalır və xristian inancı, inancdan çıxmış xüsusi bir ağıl kimi çıxış edir. Buradan aydın olur ki, inanca ağıl arasında mütləq ziddiyyət yoxdur, hətta məntiqi baxımdan onların uyğunluğu mümkündür; çünki məhz inanc

ağlın başlanğıcıdır və ona görə də inanc ağlın azadlığı sayəsində qorunub saxlanılır. Lakin əgər ağıl öz azadlığı sayəsində inancedan kənara çıxarsa, bu zaman inancın əsası sarsılır, çünki inancın mövcudluğu inanc ilə ağılın uyğunluğuna əsaslanır” [8, s. 6].

Əksetdirmə din nəzəriyyələrinin bir çoxu insanın Allah şəkliində olduğundan daha çox, Allahın insan şəkliində olduğunu irəli sürürlər. Dini fərziyyələr daha çox reallığın halının sonu haqqında fikirlər irəli sürürlər. Bu səbəbdən əksetdirmə nəzəriyyəsi sübut edirdi ki, dini inancın obyektı, məhəbbətin obyektı yoxdur. Sonuncu olaraq, dini analizlər yalnız insanların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılaraq izah edilir [14, s. 40].

Ümumiyyətlə, dini inanca görə, hər şeyin əsasında Allah dayanır və ilahiyyətçilər da Allaha dayanaraq təbiəti izah edirlər. Feyerbaxın təliminə görə, din insanla insan arasındakı emosional, səmimi münasibətdir, o, indiyə qədər öz həqiqətini reallığın fantastik əks olunmasında – bir və ya bir çox tanrılar vasitəsilə, insani keyfiyyətlərin bu fantastik əks olunmasında axtarırdı – indi isə onu birbaşa və dərhal “mən” və “sən” arasındakı sevgidə tapır [10, s. 28]. Ancaq Feyerbax bu cür fərziyyələrə qarşı çıxır. Beləliklə, Feyerbax belə bir qərara gəlir ki, antropoloji fəlsəfə yaradılmalıdır. O, sübut etdi ki, insanın ilk tədqiqat obyektı insan olmalıdır. Fəlsəfi fikir tarixində Feyerbaxın əsas məqsədi elmi, antropoloji materializm yaratmaq olmuşdur [10, s. 23]. Feyerbaxa görə, dini zəkanın əsas məqsədi insanı izah etməkdir və din insanın daxilini xaricə əks etdirir. Feyerbaxın fikrincə, din insanın “mənlik şüur”una aid ən qədim və bilavasitə izah edən mənbədir. İnsan öz varlığını obyekt şəkliində əks etdirir. Bundan sonra insan özünəbənzər obyekt yaradır. Feyerbaxa görə, insan özünəməxsus xüsusiyyətləri həmin obyektə köçürərək onu ibadət vasitəsinə çevirir. Bu mənada din insanı cisimləşdirir. Filosof bildirdi ki, Allah istər şüurlu, istərsə də şüursuz şəkildə olsun, o, insanın ehtiyac hissindən qaynaqlanaraq uydurulmuşdur. O bildirdi ki, sitayişin mərkəzi obyektı insanın özü olmalıdır. Onun fikrincə, dinin mənsəyi insandır, onu insan yaratmışdır. Müasir dövrdə yaşamış bəzi filosoflar bildirir ki, din insan təxəyyülünün məhsuludur. Lakin bu cür fikirləri ilk dəfə olaraq Feyerbax gətirməmişdir.

XVIII əsrdə yaşamış alman filosofu İmmanuel Kantın “Proloqomenlər” əsərində əksetdirmə din nəzəriyyəsinin əlamətləri hiss olunur. Lakin Feyerbaxa qədər olan filosofların yaradıcılıqlarının heç birində əksetdirmə din nəzəriyyəsinin tam şərhini verə bilməmişlər. Lakin Feyerbax ilk dəfə olaraq bu nəzəriyyəni sistemətlə olaraq işlədi. Paul Tiliçin qeyd etdiyi kimi, Feyerbaxın əksetdirmə din nəzəriyyəsi universal nəzəriyyədir. Feyerbax dini araşdırarkən istifadə etdiyi üsul Allah mərkəzli deyil, insan mərkəzli üsula əsaslanır. Həmin üsulun adı psixogenetik üsuldur. Bu aspektdən yanaşdıqda Feyerbaxın üsulu antropoloji üsuldur. Çünki Feyerbax diqqətimizi dini zəkadakı əksetdirmənin ünsürlərinə sövq edir.

Nəticə

Beləliklə, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Feyerbaxın dini və fəlsəfi ideyaları üzərində apardığı tədqiqatlar sonrakı dövrlərdə materialist təlimlərin yaranmasında aparıcı rol oynamışdır. Onun fəlsəfəsi antropoloji, materialist fəlsəfə idi. Lakin o, predmetlərə marksizmdən fərqli yanaşırdı. Antropoloji materializm metafizik mahiyyətlidir və bu da onun məhdud aspektidir.

Feyerbaxın əksetdirmə din nəzəriyyəsi göstərirdi ki, cənnət, cəhənnəm, Allah anlayışları insan təxəyyülünün bir uydurmasıdır. Onun fəlsəfəsi, əxlaqi görüşləri humanist və elmi xarakterlidir.

Feyerbaxın fikrincə, əgər hər hansı bir hadisə, predmet insana fayda verməyəcəksə, onun mövcud olmasının, onu öyrənməyin mənası yoxdur. İnsan həyatda elə yaşmalıdır ki, o, digər insanlara ziyan yetirməsin. O, ilk dəfə olaraq sübut etdi ki, əxlaq ilə dinin heç bir asılılığı yoxdur.

Beləliklə, Feyerbaxın materializmi əsasında Almaniyada yeni tipli materialist fəlsəfi sistemlər yarandı. Onun fəlsəfəsinin təsiri altında Lüdviq Büxnerin “vulqar materializmi” və Aleksandr Humboltun materializmi yaranıb inkişaf etdi.

Bəşəriyyətin böyük fəlsəfi sistemlərindən biri olan marksizm fəlsəfəsi məhz Feyerbaxın materializmindən bəhrələnmişdir. Böyük düha olan Karl Marks öz fəlsəfi sisteminin materializm bölməsini antropoloji materializmə əsaslanaraq yaratmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.M.Zeynalov. Fəlsəfə tarixi. Bakı, Azərnəşr. 2001.
- 2.Z.Наси́ев. Фəлсəфə. Bakı. 2012.
3. Антология мировой философии. В 4-х т. Москва, 1971

4. А. Гулыга. Немецкая классическая философия. Москва. 1986
5. Мир философии. В 2-х частях. Москва, 1991
6. Нарский И.С. Западноевропейская философия XIX в. Москва, 1976
7. Фейербах Л. Избранные философские произведения в двух томах. Москва. 1955.
8. Фейербах Л. Памятники философской мысли. Т.2. Москва, 1995
9. Александров Г.Ф. История Западноευропейской философии. Москва, 1946
10. Бибижен В.В. Философия и религия. Москва, 1992
11. Engels A. Lüdviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu. Bakı, 1955
12. Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, 1965
13. Bolle, Kees W. In Defense of Euhemerus. In Myth and Law among the-Europeans: Studies in Indo-European Comparative Mythology, ed. Jaan Puhvel. Şirnak, 2011, p.19-38.
14. Choron, J. (1973). Death and Western Thought. New York: Collier Books.
15. Feuerbach, L. (2004). Geleceğin felsefesinin ilkeleri. çev. Oğuz Özügül. İstanbul, Ara Yayınları.
16. Feuerbach, L. (1967). Lectures on the Essence of Religion. çev. Ralph Manheim. New York, Harper and Row

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə